

Ruben Katan
Szarajevói jelentés

*Kritikai gondolatok és asszociációk
Kőbányai János fotói kapcsán*

„Bosznia híd partok nélkül”

(Ivo Andrić: Híd a Drinán)

Szarajevó, a nevezetes merénylet színhelye, mely a közép-európai térség korábbi történetének végét és egy szenvedésekkel teli XX. századi történelem kezdetét jelképezte, az ezredvégre ismét bekerült a köztudatba, de immár nem mint nyitány, hanem a finálé

szimbóluma. Megint kultúrkörök határelmozdulásának vagyunk tanúi. Ez alkalommal a határvonal nem délkeletről nyomul északnyugat irányába, a bizánci-ortodox kultúrkör javára, hanem visszafelé, Közép-Európától a Balkán felé. A két korábbi jugoszláv tagköz-

társaság, Szlovénia és Horvátország már lassan újraintegrálódik korábbi kultúrkörébe. Ez a mozgás azonban a boszniai hegyekben és a felekezetiileg rendkívül vegyesen települt bosnyák lakosságnál nehezen halad.

A mai rombolások mögött megbúvó indulatokat látva felteszi az ember magának a kérdést: hogyan is jöhetett létre a történelem során a kultúrkörök peremén, illetve metszsvonalán épült, rendkívül színes város és toleráns népe, miként születhetett meg a rengeteg szépség, maradhatott fenn a kitartás s emberi méltóság. E kiállítás képei a pusztítás bemutatásán túl ebbe a világba vezetnek el minket. A számos színes és fekete-fehér fénykép nemcsak Szarajevó jelenéről nyújt megrázó képet, hanem az egyébként lapidáris mondanivalójú fotók legtöbbször előbukkannak a mai összetett helyzet hátterére, illetve a Szarajevó mozgalmas múltjára fényt derítő elemek.

Az első kép, mely akár egy könyv címlapjául is szolgálhatna, de lehetne plakát is, erőteljesen vezeti fel a témát, az ostromlott város lakóinak szenvedését. A kép átlós kompozíciójú. Az átlót két, karakterében és jelentésében elentétes vonal képezi: egy szabályos, mozdulatlan, hideg, a járda széle, és egy szabálytalan, mozgó, forró, a csordogáló vér. E furcsa páros vonal vezet a kissé távolabbi „cselekményhez”, egy divatjamúlt piros ruhát viselő középkorú asszonyhoz, akinek jobb kezében éppen hogy megállt a ferdére koptatott seprő, mellyel a csorgó vért terelgette. Bal keze pedig belefagyott egy gesztusba, amint egy jól öltözött, de sovány fiatalemberhez szól, aki enyhén előrehajolva figyel. Ezt követően feltűnik még egy látszólag mellékes figura, egy nem cselekvő harmadik, a betörött kirakatú, de improvizált ráccsal megvédett üzlet előtt. Markáns alkatú és arcvonású férfi, egykedvűen bámul a semmibe, és csak egy véletlenül a kezében maradt tárgy, talán csavarhúzó utal arra, hogy eredetileg valamit tenni szándékozott, de lemondott

róla. Ő testesíti meg a cselekvés hiábavalóságát. Ez az alak az átló felett helyezkedik el. A kép világítása jellegtelen, nincs napsütés, nincsenek árnyékok, a cselekmény a németalföldi festők fényeit és színeit idéző semleges, pusztán jelen lévő fényben zajlik, azaz nem zajlik. Ez mintegy megfosztja a képet – a legtöbbet a kiállításon – a térbeliségtől, plaszticitástól, elmentmondva a fény-kép mint műfaj lényegének, jelképessé téve az egyébként igen élethű alakokat és tárgyakat. Úgy tűnik, ebben a képben minden benne van, ami a boszniai drámát jellemzi. Az átló alatt a bosnyákok véres valósága, az értelmetlenül folyó vér, annak eltakarítása, a túlélés vágya, az átló felett pedig a külvilág tétlen érdeklődése, illetve a többé-kevésbé teljes, de burkolt érdektelenség. A többi kép ennek a széljegyzeteként értékelhető, azaz a továbbiakban ennek az alaptémának a kibontásáról van szó.

A második kép egy kiégett, toronyba szökő sarokerkelyű, az Osztrák-Magyar Monarchia korából származó házat ábrázol. A teteje hiányzik, a két felső emelet mennyezete, a nyílászárók pedig üszkösek. Nem építészeti remekmű, egy ház a sok közül. Mégis, egyediségében tanúskodik valamiről: polgári jólétről, közép-európai civilizált körülményekről. A rózsaszín homlokzatra aggatott fehér stukkódíszeket nem szobrászok faragták – valaha gyárban termelték az ilyet a Habsburg-császárságban, olyan építetők számára, akiknek megvolt az igényük a civilizált Európa formanyelve iránt, még akkor is, ha csak stancolt díszítésre futotta. Ez az az építészeti formavilág, mely csekély helyi változatoktól eltekintve egységbe tudta foglalni a különböző múlt népek építészétét. Téves volna azonban feltételezni, hogy csak azt.

Az építészet mindig értékrendet, életformát jelenít meg, kultúrkör erővonalait jelzi. Ennek a történelmi folyamatnak – azaz a korábbi balkáni/muzulmán hagyomány közép-európaiba

való beolvasztásának – egy erőszakos esemény vetett véget: a szarajevói merénylet. A politikai gyilkosság szála a szomszédos, terjeszkedni vágyó Szerbiába vezettek, miután annak ügyes politikusai alkalmasnak látták a történelmi pillanatot, hogy a számukra kedvezőtlennek tűnő folyamatoknak véget vessenek, és kiterjesszék ifjú királyságukat a már szétesőfélben levő Habsburg Birodalom sajátos kultúrájú déli részeire. Hét és fél évtized elteltével azonban, a történelmi szerencse forgandósága következtében, a szerbség és a mögötte munkáló ortodoxia (az ismét oroszra vedlett Szovjetunió) fokozatosan kiszorul a délszláv területek jelentős részéről (Horvátország, de különösen Szlovénia esetében ez sokkal kevesebb vérontással történt meg), és íme, ismét gyilkolásnak vagyunk a tanúi. De ez alkalommal már a vesztes rombol és gyilkol, az áldozat egy testvér nép, annak városai, kultúrája. Mégis, e démon talán mégsem olyan sikeres, mint az első pillantásra tűnhet. A további képek ezt engedik sejteni. E kiállítás erénye éppen abban rejlik, hogy az újságokból és televízióból ismert pusztítás, „etnikai tisztogatás” és gyilkolás mellett bemutatja a város lakóinak lelkierejét, életigenlését, emberségét.

A következő képen egy nagy, középkupolás, szintén monarchia-korabeli épület látható, melynek kupoláján nagy lyukat ejtett egy lövedék. De ha jobban szemügyre vesszük, feltűnik, hogy a lécek mögött befoltozták a hatalmas lyukat. Az emberek jelen vannak, számítanak arra, hogy egykor majd megjavítják az épületet, és addig is törekednek arra, hogy a legmesszebbmenően megóvják javikat, kulturális örökségüket. Az épület előtt látható a Miljacka folyó felett drótokra feszített biciklista szobra. A város érdekes színteljét elkerülték a gyilkos golyók.

A negyedik fotón egy szemétben turkáló, rosszul öltözött férfi látható. De ez nem „igazi” háztartási, hanem valami specifikus, lom-

mal kevert szemét. A lom azonban – régi ruhák, cipők – itt életmentő lehet. Ebben a helyzetben a „kukázás” nem az, ami másutt, békeidőben. Ez a férfi arckifejezésén is látszik, bár egy kicsit restelli, hogy lencsevégre került.

Groteszk kép következik, melyen világok ütköznek: a békebeli jólét és a háborús nincstelenség. A kilőtt, de ráccsal elkerített kirakatban meztelen divatbábuk „mellszobrai”. Felülről vannak fényképezve, mintegy kifejezve az effajta hívságok kicsinységét a mai helyzet perspektívájából. A groteszk hatást fokozza a figurák emelt fejtartása, fénylő felületük és áttetsző anyaguk az apró kirakatuvegcserep halmai között.

E sorozat utolsó képe látszólag keveset mond: egy hatvanas évekből származó függönyfalas irodaház a teljesen elnéptelenedett és egyébként is üres térben. Korábban ilyen épületekben kaptak helyet a közigazgatási szervek. Az építészeti formanyelv és a közvetlen környezet térformálása a jugoszláv kommunista rendszer jellegzetes kifejezése, mely praktikus és eszmei okokra vezethető vissza, azazhogy jól szemmel lehessen tartani a terepet, és az épületek – valamint a bennük dolgozó elvtársak – nagyobbak tűnjenek valódi méreteiknél és jelentőségüknél. A többi úgynevezett szocialista országtól eltérően itt az építészetben nemigen jelent meg a szocialista realizmus. A titói vezetés annak ellenére, hogy szorgoskodott egyfajta nemzeti identitás összekovácsolásán, az építészeti formanyelvet nem tartotta fontos kifejezőeszköznek. Így a „szocialista tartalmat” nyugati, akkoriban high-technek számító eszközökkel fejezték ki, azaz üveggel, alumíniummal, sima felületekkel. A kép tág szögű lencsével készült, a vonalak kissé összefutnak, de nem annyira, hogy az kifejező elemmé válhatna. Éppen ezért a kifejező elem a homlokzat felülete, azaz a betört üvegek. A szemlélő hamarosan rájön, hogy nem véletlenül elsütött fotóról van szó.

A betört üvegek nem „közönségesen” betört ablakok, hanem módszeres, „hobbiszerű” rombolás eredményei. A rombolás ily módon műalkotássá vált. A bizarrságot éppen a szabályos üvegtáblák rasztere és az azt tagadó szabálytalan törésvonalak ellentéte adja. Kik azok, akik ilyesmivel szórakoznak? Éppen azok, akik a békés szarajevói polgárookra vadásznak, akiknek apja vagy harminc évvel ezelőtt talán hasonló módon mit sem sejtő albán pásztorokra vadászott Koszovó tartományban, vagy nagyapja ötven évvel ezelőtt talán bácskai magyar szántó-vető emberek tízezreinek legyilkolásában vett részt a felszabadítás hevében és nevében.

Témaváltás: gyerekeket ábrázoló képek. Az elsők magasba emelt kezű, feliratokat tartó kisiskolások: kéri az ENSZ-főtítkárt bácsit, hallgattassa el az életükre törő aknavetőket. Ez a kép is tág szögű lencsével és felülről készült, jelezve a gyerekek kicsinységét – ez persze a külvilág megítélését tükrözi.

A második az előbbi illusztrálja. Átlós kompozíciója, a tág szögű lencse torzítása hangsúlyozza a lényegét, a ferde szögben elnyúló sebesült kislány befászlizott lábát. Az is kivehető, hogy a gyermek viszonylag szerencsés, lábából látszólag nem hiányzik semmi, talán csak lőtt sebe van, és mosolyog is.

A harmadik kép mutatja leginkább a szarajevói helyzet drámaiságát: sebesült fiúcska fekszik kórházi ágyon. A kórház viszont nem igazi kórház: hirtelen berendezett irodahelyiség vagy lakás, ahol még a fűtés sem működik. A félig meztelen, bekötött, csonka kezű gyermek mellett villanymelegítő.

A következő kép ismét más aspektusát mutatja a boszniai drámának: a menekültek sorát. A szimmetrikus kompozíciójú alkotás valójában csoportkép, tág szögű lencsével, ismét kicsit felülről – a függőleges vonalak lefelé összefutnak, mint egy nagy fa ágai. A képen látható csoport, egy Közép-Boszniából mene-

kült népes muzulmán család, épp az ellenkezőjét jelképezi. Ők most vesztették el évszázados gyökereiket, és furcsamód egy toronyház tetején mosolyognak a külföldi fotós lencséjébe. Itt is a gyerekek dominálnak, mint a pannót borító többi alkotáson. Két asszony is látható, talán a kisedek anyja és nagyanyja. Férfi nincs a képen. A muzulmán férfiakat vagy koncentrációs táborokba zárták az etnikai tisztogatást végző csapatok, vagy pedig harcolnak hazájukért, melyből mindinkább kiszorulnak a túl erővel szemben. Mégis, a gyerekek magasba emelt piciny ujjakkal V-betűt mutatnak.

A pannó ötödik képe talán a legoldottabb. Két gyermek egy piros, üzemképtelen, kilótt ablakú autóbusrzroncsban. „Előnyös” helyzetüket – az egyik a kormányt „forгатja”, a másik az egykori kalauzok lezser pózában bámul az ajtóra – a háborúnak köszönhetik, hiszen normális körülmények között egy kisfiú nem ülhet egy városi autóbusz kormánya mögé. Az autóbusz elején hatalmas betűkkel kiírva: „Zastava”, ami a korábbi Crvena Zastava (Vörös Zászló) szalonképekké rövidített neve. A cég persze így sem teljesen szalonképes: ez volt a kommunista diktatúra talán legjobban dédelgetett gyermeke, melynek többek között fontos szerep jutott a „jugoszláv identitás” kialakításában. A jugoszláv identitásnak ugyanis kevés történelmi és kulturális alapja volt, de a leginkább közös a különböző nyelvet beszélő és gyökeresen eltérő vallású, kultúrájú nép között talán az volt, hogy főképp a Vörös Lobogó által, olasz szabadsalomra gyártott törpeautókban utazgattak, viszonylag szabadon. A Zastava 600, illetve 750 – becenevén a Fitya (a Fiat szlávósított elnevezése), magyarul Fityó – jelképezte a „jugoszláv csodát”, a szocialista országot, melyben a nép fiainak autójuk van, ha mégolyan piciny is. A bogárhátú Fityó megjelent már az ötvenes években – akkortájt ára megközelítette egy családi házét –, és ez volt a biztató csoda, amelyért érdemes

volt élni a titói birodalomban. Sok ember eladta szőlőjét, örökségét, hogy Fityója legyen. A zúgó farmotorú törpeautó csak a nyolcvanas évek közepére került le a futószalagról, és ez már a vég kezdete volt a délszláv népek közössége szempontjából is.

A Vörös Lobogó cég azonban sokkal fontosabb szerepet játszott az „ember arcú öngazgatói szocializmus” életében. Ez volt a szerb-ai fegyvergyártás egyik fellegvára. Noha a jugoszláv hadiipart Tito marsall bölcs atyai előrelátásának köszönhetően bizonyos mértékig decentralizálták – egy tank előállítására például egyik tagköztársaság sem volt egymaga képes –, mégis, Szerbia – ahogy akkor hívták, a Szerb Szocialista Köztársaság – volt a messzemenően legjobban ellátva. Az első számú szempont, a szövetség egybemaradása a szerbeknek volt leginkább érdekük, tőlük várta Tito legkevésbé, hogy le akarnának szakadni. (Itt tévedett az idős vezér, de tévedése következményeit már nem érte meg.)

A hadi szempontoknak számos ipari üzem lokációjánál jutott igen fontos szerep. Így épült a Szmederevói vasmű olyan helyen, ahol sem vas, sem szén nem található. Katonai szempontoktól vezérelve építették meg a beograd-bari vasútvonalat is, mely előnytelen közlekedéstechnikai paraméterei dacára a szerb tengeri kikötő szerepét volt hivatott eljátszani. Jelentősége azonban messze meghaladta a szerb tagköztársaság érdekeit – a több évszázados orosz adriai jelenlét vágyának vált az emlékművévé. Az aránytalanul nagy fegyverkezés mögött a szerbiai ipar gazdasági megfontolásai is meghúzódtak. A hadsereget minden tagköztársaság arányosan pénzelte, a szerb ipar azonban – mely termelékenység szempontjából elmaradt az Osztrák-Magyar Monarchiából „megörökölt” tartományok ipara mögött – a hadsereg számára igen előnyös megrendelések révén és a piaci törvények megkerülésével évtizedekig tartó „vérátömlesztést” kapott.

A kommunizmus összeomlását és a piacgazdaság első szárnybontogatását követően a szerb többségű kommunista párt kezéből lassan kicsúszni látszott a gyepelő. A legprivilegizáltabb rétegnek, a tábornokoknak és ezredes elvtársaknak egyszerre csak el kellett hagyniuk „bérelt” luxuslakásaikat a gyönyörű szlovéniai tájakon, a ragyogó adriai tengerparton. (Külön városrészek épültek a tisztok számára, például a nevezetes Split III.) Ez megpezsdítette a „Néphadsereg” tisztjeinek ellanyhult véréit. A helyzetből nemigen maradt más kiút számukra, mint gyakorolni lassan feledésbe merült mesterségüket, a háborút, mely a későbbiekben igen sajátosra sikeredett. Milošević szerb „szocialista” pártfőtitkár és tudós teamje, a Szerb Tudományos Akadémia nagy öregjei által kidolgozott nemzeti megújodási program csak a habot képezte a balkáni törökkévé kesernyész, fekete sűrűjén. Sokan nem látják be, hogy a heveny nacionalizmus a jugoszláv válságban inkább csak eszköz, semmint kiváltó ok. (A támadó nacionalizmust azután védekező nacionalizmusok követték, és a helyzet néhány év alatt megérett a fegyveres konfliktus kirobbantására.) Igaz ugyan, hogy a titói korszakban sok kérdést a szőnyeg alá seprtek – így a nemzetiségi kérdést is –, és az is igaz, hogy Jugoszlávia természetellenes kreatúra volt, mindennek azonban nem egyenes következménye mindaz, ami és ahogyan történt.

A kiállítás következő képein a felnőttek háborús mindennapjai láthatók. Megtoldott kempingasztal rogyásig megrakva könyvekkel, mögötte egy középkorú síruhás férfi álldogál. Sarajevó fontos sükőzpont volt, téli olimpiát is rendeztek itt, hiszen a város közvetlen közelében tornyosulnak a hegyek. A hegyeket most nem turisták és a hóban játszó gyerekek, hanem katonák és nehézfegyvereik népesítik be. A valamikor busás jövedelmi forrást és szórakozást biztosító magaslatok

ma a gyilkos fegyvereknek adnak leshelyet. Az utcai árus legexponáltabb könyvei: hat különféle főzőkönyv (a város éhezik), négy enciklopédia, számos egyetemi tankönyv és egy, a helyzethez ismét nem illő kiadvány: *Első lépések a házasságban*.

A sebészeti klinika bejárata. Középkorú muzulmán asszonyt vezet egy fiatal ember, jobb kezében nagy batyu. A beteg valószínűleg hazafelé igyekszik valamelyik muzulmán faluba.

Aztán a szétlőtt főposta, néhány száz méteres távolságból fényképezve, a Miljacka folyó túlsó partjáról. A folyóparton felhalmozott szemét. A kép teljesen kihalt volna, mint maga a rózsaszínű-fehér, bécsi szecessziós motívumokkal díszített hatalmas, hosszan elterülő, kilótt épület, ha az előteret nem élénkítenék a hirtelen riadtan felszálló galambok. A viszonylag lassú expozíció következtében bemozdult a szárnyuk, ami dinamikát ad az élettelen képeknek, és ellenpontozza a halott épületet. Mégis, riasztó az a látvány, melyben egy városi látképen emberek helyett galambok elmaszatolódott sötét foltjai láthatók.

A fenti kép után egy békés, már-már meghitt jelenet: „vízkimérés” egy belvárosi utcán. Az emberek nem állnak sort – úgyis tudják, ki a soros –, hanem úgy néznek a kamerába, mint egy laza csoportkép alakjai egy kiránduláson, valamely hegyi tisztáson, és csak egyikük van éppen elfoglalva a csappal. A halvány, szürke, szórt világításban feltűnő látszólag idillikus jelenet hangulatának ellentmond a műanyag edények tarkasága, melyekbe a vizet gyűjtik, arra az időre, ha majd a hegyekről újra megindul az aknavető tűze. A kép mégis a megkönnyebbülés perceiről árulkodik – hiszen az emberek elhagyhatták óvóhelyüket, és szeretett városuk utcájára léphettek. De a megkönnyebbülés nem teljes, hiszen tudjuk, milyen gyakran estek a szerb tüzéréség áldozatául a vízre várakozó szarajevói polgárok.

A következőkben erről győződhetünk meg:

lövedék helye, ahogy becsapódott az aszfaltba, csillagszerű nyomot hagyva a viszonylag puha anyagban. Egy fiú nézi a lyukat. Nincs vér a közelben, a gyilkos lövedék célt tévesztett. Ez persze sovány vigasz, hiszen sok fegyverük van az erdőben lesből támadóknak – a „Jugoszláv Néphadsereg” nagystílusúan átengedte arzenálját a nemzetközileg el nem ismert „Boszniai Szerb Köztársaságnak”, Radovan Karadžić elnök, költő és elmeorvos csapatainak. A helyzet iróniája, hogy a néhai Jugoszlávia minden népe, tagköztársasága pénzelt a hatalmas hadsereget, mely most ellenük fordult, azaz csak a szerbek vélt érdekeit képviseli. Valójában az öldöklés és rombolás még a szerb nemzetnek sem érdeke, csak a katonai lobbyé, a háborús gazdaságé és a fosztogatóké, akik a jelenlegi felállásban a szerb nép megváltójaként lépnek föl.

A második világháború során ezeken a tájakon és Horvátországban fordítva volt, de az ellentét sokkal régebbi. Már századunk első évtizedében számos véres összecsapás tört ki szerbek és horvátok között Szlavóniában és Zágrábban is, amit az akkori bán, Khuen Héderváry nem is nagyon bánt – örült, hogy alattvalói marják egymást. Az ellentét valószínűleg akkor keletkezett, amikor a szerbek a törökök elől menekülve kezdték benépesíteni Horvátország egyes tájait. A horvátok betolakodónak tekintették őket, és a horvát katolikus egyház, érezve a veszélyt, szorgalmazta beolvasztásukat. A Horvátországon belüli görög katolikus övezet híven tükrözi ezt a tendenciát. Nem csoda hát, hogy az első világháborút követően, amikor a szerbeknek alkalmuk nyílt hirtelen megnövekedett királyságuk kötelékében „kiemelni” távolra szakadt hazájuk fiait, igyekeztek a kedvükben járni. Az új Karadjordjevic-királyság alatt Horvátországot egysége szempontjából előnytelen bánásokra szabdalták fel. A kiemelt új alközpontok jelentős szerb lakossággal rendelkez-

tek. Mindez hosszú távon nem vezethetett jóra. A második világháborús német megszállás megnyitotta a horvátok számára a lehetőséget, hogy valódi és vélt sérelmeik miatt bosszút álljanak. A vegyes lakosságú falvakban a horvátok egy-egy reggelen arra lettek figyelmesek, hogy szerb szomszédaik az éjszaka folyamán eltűntek. Esetleg friss keréknyomokat láttak a tavaszi sárban. Ezt követően a szerb lakosok gyűjtőtáborokba kerültek. Ám a horvátok a piszkos munka java részét – a koncentrációs táborok fenntartását, a módszeres kisipari gyilkolást, melyre sajátos eszközöket készítettek – átengedték, ahogy ők fogalmaztak, muzulmán testvéreiknek. A muzulmánok, akik a török birodalom visszavonulása után kisebbségi sorba süllyedtek, egyszeriben a helyzet magaslatán érezhették magukat. A csoda azonban nem tartott sokáig, a szövetségesek érdekei és Tito marsall ügyes politizálása – a szerb csetnikekről a világ megfélemedezett, s csak a kommunista partizánokat méltányolta – hamarosan véget vetett a horvát-muzulmán „testvérségnek”. A partizánok méltánylásában volt is némi igazság, függetlenül attól, hogy ők túlhangsúlyozták saját katonai jelentőségüket.

Megjegyzendő, hogy minden fosztogatás, erőszak és gyilkolás dacára a kommunista partizánok voltak az egyedüliek, akik megtűrték soraikban minden nemzet fiát, aki elkötelezte magát az ügy érdekében. Noha a partizánok között kisebb számban horvátok és muzulmánok is voltak (elszórta magyarok is), ezen népek úgy érezték, hogy Tito elárulta nemzeti érdekeiket.

A Jugoszlávia szétesését megelőző években azután, amikor a szerb többségű Jugoszláv Kommunista Szövetség dominanciája csökkent, furcsa módon a szerbek is elégedetlenné váltak. Vádaskodásuk, miszerint a horvátok és szlovénok tették tönkre a föderációt, csak kivételnek tekinthető. A bolsevizmushoz ra-

gaszkodó szerbiai vezetőség tovább nem maradhatott egy országban a piaci viszonyokat szorgalmazó nyugati tagköztársaságokkal. Az amerikaiak és nyugat-európai államok naiv próbálkozásai Jugoszlávia fenntartására – Marković utolsó jugoszláv miniszterelnök piaci reformjai Jeffrey Sax professzor sugalmi alapján – csak kudarccal végződhetek. Lehet azonban, hogy itt nemcsak naivitásról volt szó, amint azt szerb körökben állítják manapság. Akárhogy is, a mostani háború nem diadalmas szakasz a szerb nemzet történelmében, értelmetlenül hálnak meg szarajevói szerb polgárok is, az erőszakkal verbuvált szerb sorkötelesek is. Az utóbbi néhány évben számos szerb értelmiségi szavazott a lábával. A Szerbiából kivándoroltak számát egyesek kétszázezerre (2 %) teszik. A szerbség tragédiája, hogy az egyoldalú tájékoztatás révén torz képet kap a valóságról, és ily módon gyorsan fasizálódott. Kérdéses azonban, a történelem méltányolja-e, hogy ma Milošević elnök ellenőrzi a televíziót, vagy éppúgy beszélnek majd a szerbekről is, többes számban, mint a nemzetiszocializmus korabeli németekről. Szarajevó mai helyzete szempontjából ez a kérdés irreleváns, a későbbi megbékélést illetően mégis fontos. Sok szarajevói polgár – felekezeti hovatartozástól függetlenül – nem gyűlöl, hanem megérti a szituációt. Ám a megbékélés a jelenlegi muzulmán vezetésnek sem érdeke.

A következő pannó képei tartalmilag nem egységesek. Az első egy tájkép, ködbe vesző hegyoldallal és apró házakkal. Jellegtelen volna, ha nem élénkítené egy fehér füstoszlop, mely hosszasan elnyúlik vízszintes irányban.

Aztán egy régi mecset, mely túlélte a rombolást. Jellegzetes turbános fejfák sorakoznak körülötte. Régi sírok, de két új is van közöttük, melyek fából készültek.

A harmadik kép politikai ínyencfalat. Egy graffiti látható: „Cifuti brane Sarajevo” (Biboldók védik Szarajevót). Ez épp fordí-

tottja annak, amit az ember várna ilyen helyzetben. Egy ostromlott városban a szenvedő nép gyanakvást, idegengyűlöletet, árulást feltételez mindenkiről, aki egy kicsit is más. A volt Jugoszlávia majdnem minden tagköztársaságában horogkeresztek, feldúlt zsidó temetők képezik a zsidó mindennapok háttérét. Sőt Zágrábban bomba is robbant a hitközség épületében, amit a horvát rezsimez hű hitközségi tisztviselők megpróbáltak a szerbek számlájára írni. Később a zágrábi rendőrség kiderítette, hogy a támadás horvát szélsőségek műve volt. (Bomba robbant a szabadkai székesegyház ajtaja előtt is húsvétkor, a katolikus hívek elriasztására. A bomba készítőit a szerbiai rendőrség nem tudta megtalálni – bár nem nehéz kitalálni, kinek állhatott érdekében a robbantás. Technikája és időpontja rokonságot mutat a budai Mátyás-templom elleni merénnyel.)

A negyedik kép kivételes a kiállítás egész anyagában. A lemenő nap fényében, hosszú árnyékkal egy barna, hosszú kabátos hölgyet látunk, Elmát, a *Szarajevói levelek* szerzőjét, amint a pillanat hangulatának megfelelően mosolyog. A következő képen a négy saroktoronyú askenázi zsinagóga, melynek architektúrája mindenben megfelel az Osztrák-Magyar Monarchia szellemének. Az imaház ugyanis az askenázi hitközségnek épült, melynek tagjai magyar, illetve német nyelvterületről kerültek Szarajevóba. A szefárd hitközség sokkal régebbi, első tagjai még a spanyolországi kiűzetést követő időkben telepedtek meg az akkor török fennhatóság alatt álló Boszniában. Később, miután a zsidóság száma rohamosan csökkent, a két hitközség egyesült. A hitközség elnöke magyar ajkú ősoktól származik – Cseresnyés a neve.

Aztán egy kép a teljesen kilótt Jugokomerc saroküzletről. A néhai délszláv államközösség számos vállalata volt „Jugo”, ami szó szerint délit jelent ugyan, de szóösszetételekben olyas-

mi, mint angol nyelvterületen a British, azaz birodalminak kell érteni. Ahogy a délszláv birodalomnak vége szakadt, ezek az elnevezések a történelmi nosztalgia elemeivé váltak, akár a fentebb említett törpeautó, a Fityó.

A soron következő fotókon az épületek a főszereplők. Több képen a szabályos sokszög alaprajzú, mudejar stílusú könyvtár kibombázott központi terme. Különös módon a tér, de az épület architektúrája is a Rumbach utcai zsinagógára emlékeztet. Itt valójában két dolog futott össze, a valódi iszlám hagyomány, melyet a XIX. század historizmusa élesztett fel, igencsak közép-európai módon, és a zsinagógaépítészet orientalizmusa mint utalás a zsidók keleti származására. Aztán a zsidó asszociáció valóra is válik: a hitközség épületét látjuk, ahol egy kerek, menórát ábrázoló érem alatti ablakban ágyneműt ráznak. A kép frontalitásának és a homlokzat viszonylagos egyhangúságának érdekes kontrasztja az egyébként banális történet. Különös élelénkséget kelt a homlokzatot súroló élfény, mely kiemeli az enyhén bemozdult fehér paplant. A kép életigenlésének csúcspontja az épület lábuzatát ékesítő graffiti: Szeretlek, Dzszenita! Mellette két, gyerekes krétavonással meghúzott szív látható.

A hatodik pannót politikai kontrasztok jellemzik. Az első kép előterében egy nagy rakás szemét egy épületsarok előtt felhalmozva. Csak hosszabb vizsgálódás után fedezhető fel a csattanó: magasabban a falon Izetbegović elnök korábbi választási plakátja, melyen hatalomra jutása esetén jobb jövőt ígér népének. Egy korábbi beváltatlan ígéretre utal az állólép, melynek előterében egy csizmás, fekete alak épp egy zsákot emel a hátára. A kép „főszereplője” az immár agg Tito marsall, ki méltóságteljesen tekint a WC-papírtekercsek hegyeire. Ő is bőszséget ígért népeinek – ígéretét részben be is váltotta (Jugoszlávia volt a leggazdagabb barakk), ám a viszonylagos bő-

ség csak ideig-óraig odázhatta el a megoldatlan politikai problémákat.

A testvériség-egység üres propagandája megfeneklett. A bőséget már csak a Joint és Soros Alapítvány segélyeként érkező klozetpapírok jelképezik. Ám a külvilág sem tudja megoldani a felhalmozódott bajokat. Így a következő kép is ironikus: egy fehér UNHCR feliratú Land-Rovert látunk. A romok és roncsok városában a jól karbantartott, rádióval felszerelt idegen szolgálati kocsit és a mögötte munkáló sóhivataloszerű szervezet a külvilág kényszerselekvéseit és kétszínű magatartását jelképezi.

Ezt hangsúlyozza az a fotó is, melyen egy, az ENSZ által fenntartott raktár látható. Az előtérben, jobb oldalon egy „zsákbástya” – homokzsákokból összehordott erőd. Még fake-retű ablaka is van, melyen a rács betonvasból készült. A hegyes vaspálcák beszúródtak a lágy zsákok homokhúsába. A „pálcamotívum” végigfut a kerítésen, mely elválasztja az utcát, a külvárosi amorf teret a két gépfegyveres, kéksisakos katona által őrzött ENSZ-raktártól. A katonák mögött egy fehér UN feliratú konténer. E konténerek körül játszódik a „Bosznia drámának” nevezett, katarzis nélküli színmű, ezeket rabolják a „hegyi hajdukok”, ezek jelentik a város polgárai számára a túlélést, de a hadigazdagok bőséges jövedelemforrását is. A kép előtérében a „cselekménytől” független négy kislány, igen rossz lábbeliben. A fotó közepéhez legközelebb álló a főszereplő: a nagymama kötötte cicukás sapka kerekéből nyájasan mosolyog. Háttérben behavazott hegyek, identitás nélküli külvárosi „architektúra”. A fő motívum a statikusság, az idő, a központi fűtés vastag kéménye nem füstöl, a katonák várakozón vágják zsebre kezüket, a gyerekek is tétlenek. A két világ szereplőinek száma is dinamikától mentesen páros.

Az ENSZ védelme nem sokat ér. A következő kép egy betéglázott ablakú többszintes lakóházat ábrázol. A betéglázás azonban rendha-

gyó. Nem szokványos befalazás, mely az ablak halálát, a végső bezárkózást jelképezi: szárazon felhalmozott téglák, egy részük fekszik (kötés nélkül), néhány azonban áll. Az ilyen „rendetlen” falazat nem teljes. Fent néhány arasznyi rés van (az égből ugyanis nem lőnek a szerbek), mely beengedi a levegőt és napfényt.

Majd ismét becsapódott akna nyoma az aszfalton, aztán egy autóroncsstelep. E telep viszont improvizált, a háború szülötte, hisz ha jobban szemügyre vesszük, láthatjuk, hogy fontos irodaépületek között található. Az összedobált roncsok mögött a kép csattanója, egy fehér felirat: „Parkolni tilos – kivéve a polgármesteri hivatal járműveit.” A háború megfosztotta méltóságuktól a titoista építészet mezében pompázó hivatalokat.

Az utolsó előtti pannó, a *Konvojok népe* címet viseli. A konvoj, a hosszú utazást, valójában az egész életet jelképezi, a benne rejlő veszedelmekkel, örömmel, meglepetésekkel. Buszok, bőröndök, riadt emberek, egy tolókocsiban ülő bácsi, mozdulatlan lábát színes takaró fedi. A legizgalmasabb képen autóbusz hátsó ajtaján szállnak ki az utasok. Jobbra egy kis-korpulens, a kép kivágás által lezseren félbevágott férfi, az ajtóban egy harminc év körüli fekete hajú nő táskával kezében kíséri a kép fő alakját, egy tíz év körüli kislányt (gyermekét?). A kislány feje a kép mértani középpontjában. Divatos kabátja dacára arcán a fizikai jólétet meghazudtoló keserűség, szemöldöke és homlokráncai hullámokba merednek. A néző tekintete a kislány arcáról a kezekre siklik, melyek egy szőke gyerekbát szorongatnak görcsösen.

A kiállítás utolsó képei zsidó vonatkozásúak. A zágrábi zsidó szeretetház ebédlőjében megpihenő kivándorlókat látunk: melegség, terített asztalok, étel – és fiatalabb, vállalkozó szellemű emberek, akiknek maradt energiájuk új életet kezdeni őseik földjén. Ám a szarajevói zsidóság nemcsak menekül. Az a külö-

nös helyzet jött létre, hogy a korábban kiszolgáltatott zsidóságnak módjában áll megsegíteni „gazdanépét”. Raktárrá alakított meghatározhatatlan épületbelsőt látunk, amely eredetileg külső lehetett a két világháború közötti korból származó ajtó tanúsága szerint, de a titói korban beüvegezték. Még függöny is van, félretolva. Jelenléte nem illik a helyiségi mai státusához. Az emberalak itt is arc nélküli, nagy csomagot tart kezében. Teljesen bemozdult, miáltal a mozgás, a cipelés válik főszereplővé. A kép zsidó vonatkozását két menóra jelzi. Egyik a csomagot vivő ember mögött, a másik az üvegre ragasztva, kívülről.

A másik képen az ostrom során újraéledt La Benevolencija zsidó önszegélyező szervezet gyógyszerháza. A háttérben felismerhetetlen gyógyszerész végzi munkáját, az előtérben rács, mögötte a felirat: Apoteka, Radno vrijeme 9–18, azaz napi kilenc órán át térnek be a rászorulóknak felekezeti hovatartozástól függetlenül. A zsidóságot itt is egy szögletes menóra jelzi.

A kiállítás egyik legkifejezőbb darabja egy kettős portré. Idősebb férfi tartja kezében bekeretezett ifjúkori fényképét: pózoló fiatalember partizánsapkában; arca optimizmussal teli. Tito partizánjainak legnagyobb vívmánya a nemzeti tolerancia volt, a testvériség-egység, ahogy azt vagy negyven éven át szajkóztatták a kommunisták a pionírkendő kisiskolásokkal. Az idős férfi mai, keserű arca a projektum sikertelenségét példázza. Ám e sikertelenség nem belülről fakad, azaz nem Bosznia szülte. Az olyan kategóriák, mint horvát, muzulmán és szerb, csak korlátozottan érvényesek Boszniában. Egy bosnyák szerb nem teljesen azonos egy szerbiai szerbvel, egy bosnyák horvát (hercegovinai) távol áll egy horvátországi horváttól, és legkevésbé sem azonos egy muzulmán azzal, amit ez a szó a nyugati füleknél ma jelent. A bosnyákság, azaz e földrajzi – és aki valaha élt közöttük, nem feledheti –, antropológiai hasonlóság, már-már identitás

olyan meghatározó, melyen belül a szerbség, horvátság háttérbe szorult. Úgy tűnik, Bosznia egy szellemi entitás, egy specifikus genius loci, mely a Bogumilok kora óta túléli a területén létesülő különböző állami formációkat, török birodalmat, Osztrák-Magyar Monarchiát, Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot, első és második Jugoszláviát. Paradox, hogy Boszniában, ahol – történelmi okokból kifolyólag – valóban leginkább megvalósult az interkulturális szimbiózis, a legtöbb vér folyik, mert mély gyökereket kell széttépni.

Két képen látjuk Zeyneba Hardagát, a vészkorszakban zsidókat mentő és a náci által meggyilkolt muzulmán özvegyét. Az egyik a fekete kendős idős asszony Ráviv Tuviaival, a Budapesti Szohnut iroda igazgatójával áll, a másikon már Izraelben látható a Mevaszeret Cion Merkáz Klitában, új, gyökerektől megfosztott egzisztenciájának kellékei között. Egy rádiós kazettás magnót látunk, egy hatalmas, ízléstelen ébresztőórát, és az idős asszony kezében az élete egyik legfontosabb momentumát megörökítő képet: Hardaga özvegyét fogadja Jichak Rabin, és megajándékozta az izraeli állampolgársággal.

A túlélést és életigenlést bemutató kiállítás fotói között csak egy alkotás szembesít a hallállal, de az sem a filmekből és dokumentumfotókból ismert megrázó drámaisággal, hanem látszólag észrevétlenül, kötetlenül, kerülve az olcsó fogásokat. (Az igazi fájdalom mély és nem látványos, mikorra hollywoodivá válik, elveszíti mélységét.) Fekete ruhás, gyászoló nő ül kalapban a láthatóan fűtetlen étterembelsőben, melyben fehérségükkel világítanak a cifra, műanyag támlájú kerti székek. Előtte az asztalon fotók kirakva, mint a pasziánszkártyák – nyilván az elhunytak képei –, és egy elnyomott cigaretta az üveg hamutartóban. Arcán a fásult ember egykedvűsége, a pillanatnak élés kifejezése. A lány fények és a békesség egyfajta beletörődést fejez ki.

A postázott csomagokat ábrázoló kép, a szefárd címzettek és feladók nevével a zsidók örök hányattatására utal, de egyben több évezredes túlélésük történelmére is. Képes lenne erre a „konvojok népe”, vagy könyörtelenül letörli a világtörténelem színpadáról az „etnikai tisztogatás”? Képesek lesznek-e a bosnyákok túlélni lányaik és asszonyaik módszeres megerőszakolását, fiaik legyilkolását, a koncentrációs táborokat, falvaik és városaik felperzselését? Ezen kérdések megválaszolása már a nézőre hárul.

E kiállítás képei kiállnak Szarajevó mint a soknemzetiségű és többvallású közösség mellett, melynek egyedei különbözőségük dacára képesek voltak együtt élni, sajátos szerves egészet képviselő kultúrát létrehozni. Nem csoda, hiszen e kultúra talán abban különbözik leginkább más „hibrid” kultúráktól – például a prágai német-cseh-zsidó műveltségtől, melynek szintén nemzeti kizárólagosság vett véget –, hogy, miként Ivo Andrić találóan megfogalmazta: parttalan. Bosznia olyan híd, mely nem partokat köt össze. A partok már nem léteznek, talán soha nem is léteztek úgy, mint például Prágában.

Szarajevó olyan város, ahol az utolsó fél évezredben muzulmánok, horvátok, szerbek, zsidók és még sokan mások együtt éltek és alkottak, ahol egyformán szenvednek a hegyekben megbúvó betolakodók gyilkos aknavetőitől és ágyúitól, és nem hagyják magukat egymás ellen uszítani. Ez egyedülálló a délszláv

tragédiában. Ezért is estek neki olyan dühvel az etnikai tisztaságot hirdető csetnikek és a Jugoszláv Néphadsereg volt elemei a városnak: ösztönösen megérezték azt a szellemet, mely esküdt ellensége nemzeti kizárólagosságra és genocídiumra törekvő célkitűzéseiknek.

A kiállítás képei pellengérré állítják eme „gonoszt”. A képanyag külön érdekessége, hogy a „gonosz” fizikailag nincs jelen, ám jelenlétét mindvégig érezzük: ez ad mélységet a képek tartalmának. E kiállítás természetesen nemcsak egy város lakói hősiességének állít emléket, a különböző nemzetiségű és felekezetű polgárok békés együttélésének eszméjét hirdetve, de intő példa a kontinens civakodó népeinek és hódításról álmódó vezéreiknek, hogy óvakodjanak szítani a nacionalizmust, mert az elkerülhetetlenül tragédiába torkollik.

A kiállításról hazafelé menet, feledve a fotóművészeti élvezetet, lassan megszólalt a lelkiismeretem. Nem ítélnék-e el majd joggal minket a mai bosnyákok utódai, mint ahogy mi is elítéljük a német megsemmisítő táborokról tudó nyugati hatalmak vezetőit? Úgy érzem, ma sokkal rosszabb a helyzet, hisz fél évszázaddal ezelőtt csak a taktikázó, számító tábornokok és politikusok voltak beavatva a titokba, ma viszont jóformán az egész emberiség néma, válik a „gonosz” cinikus cinkosává.

DANON DÁNIEL FORDÍTÁSA